

भारतीय संविधानातील प्रास्ताविका व मूलभूत कर्तव्य आणि जात

डॉ. उमेशकुमार पी. शहारे

(राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख तथा रासेयो प्रमुख)

स्व.निर्धन पाटील वाघाये महा. लाखनी

जि. भंडारा.

९८५०२२७७६२

kanchanumesh358@gmail.com

प्रस्तावना :

भारतीय संविधानाच्या प्रारंभी जी प्रास्ताविका जोडली आहे तिला उद्देशपत्रिका असे म्हणतात. भारतीय समाजातील विभिन्न प्रकारच्या विषमतांचे निराकरण करणे आणि सर्व नागरिकांना समान संधी उपलब्ध करून देणे अशी दुहेरी जबाबदारी भारतीय संविधानाच्या निर्मात्यांना पार पाडावयाची होती. यासाठीच त्यांनी मूलभूत हक्क आणि राज्यधोरणाची निदेशक अथवा मार्गदर्शक तत्वे संविधानात समाविष्ट केली आहेत. या प्रकरणात आपण भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका, मूलभूत कर्तव्ये आणि जात यांची ओळख करून घेणार आहोत.

भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका (राज्यघटनेचा सरनामा) :

भारतीय संविधानाच्या प्रारंभीच उद्देशपत्रिका नमूद करण्यात आली आहे. म्हणून उद्देशपत्रिकेचा अभ्यास करण्यापासून भारतीय संविधानाच्या अभ्यासाचा प्रारंभ होतो असे म्हणता येईल. उद्देशपत्रिका हेच भारतीय संविधानाचे एक महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य ठरले आहे.

उद्देशपत्रिका म्हणजे काय? : (Meaning of Preamble)

प्रत्येक राज्याच्या संविधानाची काही ना काही निश्चित अशी उद्दिष्टे असतात. कारण संविधान हे समाजाच्या विविध व महत्वपूर्ण उद्दिष्टांची पूर्ती करण्यासाठीच निर्माण झालेले संविधानाला समाजाचा मूलभूत कायदा असे म्हटले जाते. राज्यव्यवस्थेच्या विविध उद्दिष्टांच्या समग्र परंतु संक्षिप्त स्वरूपाच्या निवेदनाला उद्देशपत्रिका असे म्हणतात. संविधानाची संक्षिप्त रूपातील प्रस्तावना म्हणजे उद्देशपत्रिका होय असेही म्हणता येईल. प्रायः हे निवेदन संविधानाच्या सुरुवातीलाच दिलेले असते.

भारतीय संविधानाच्या पुस्तकात सर्वप्रथम उद्देशपत्रिका, त्यानंतर ३९५ कलमे (अनुच्छेद) आणि सर्वात शेवटी १० परिशिष्टे असा क्रम आहे. संविधानातील कलम क्र. १ ते ३९५ पर्यंतची सर्व कलमे म्हणजे भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या कारभारासंबंधीच्या संवैधानिक तरतुदी होत. संवैधानिक तरतुदीचे पालन प्रत्येक भारतीय नागरिकाला करावे लागते. राष्ट्रपतीवर खटला चालविला जाऊ शकतो. (या खटल्याला महाभियोगाचा खटला असे म्हणतात.) अशाप्रकारे सर्व संवैधानिक तरतुदींना कायद्याचा आधार असतो. यावरून उद्देशपत्रिका म्हणजे कायद्याची मान्यता नसलेली घटनेची संक्षिप्त प्रस्तावना होय असा निष्कर्ष काढणे चुकीचे ठरते. कारण परिशिष्टे व उद्देशपत्रिका या दोहोत काही बदल करावयाचे असतील, तर

त्यासाठीही घटनादुरूस्तीच्या मार्गाचा अवलंब करावा लागतो. संपूर्ण संविधानालाच कायद्याचा आधार असतो. उद्देशपत्रिका हा संविधानाचाच एक भाग असल्यामुळे, तिलाही कायद्याची मान्यता आहेत.

संपूर्ण भारतीय संविधानाचा आशय कमीतकमी शब्दात उद्देशपत्रिकेत नमूद करण्यात आला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात अनेक वर्षांपासून उराशी बाळगलेली स्वप्ने राष्ट्रीय नेत्यांना उद्देशपत्रिकेच्या निमित्ताने स्पष्ट करता आली. म्हणूनच उद्देशपत्रिका म्हणजे संविधान निर्मात्यांच्या अंतःकरणाचा ठाव घेण्याचे ठिकाण होय असे म्हटले जाते.

उद्देशपत्रिकेचा मसुदा :

भारतीय संविधानाच्या प्रारंभी पुढीलप्रमाणे प्रास्ताविका जोडण्यात आली आहे.

भारताचे संविधान

प्रास्ताविका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक
सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही

गणराज्य घडवण्याचा व त्याच्या सर्व

नागरिकांस :

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्यायः

विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व

उपासना यांचे स्वातंत्र्यः

दर्जाची व संधीची समानताः

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा आणि त्या

सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता

आणि एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता

प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करूनः

आमच्या संविधानसभेत आज दिनांक

सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी याद्वारे हे

संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित

करून स्वतःप्रत अर्पण करत आहोत.

उद्देशपत्रिकेचे तीन विभाग :

अभ्यासाच्या सोयीसाठी उद्देशपत्रिकेचे तीन विभाग पुढीलप्रमाणे पाडता येतात.

i) राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप : उद्देशपत्रिकेचा पहिला भाग म्हणजे राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप होय. सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक गणराज्य अशा स्वरूपाची राज्यव्यवस्था निर्माण करण्याचा घटनाकारांचा मनोदय उद्देशपत्रिकेच्या पहिल्या भागात दिसून येतो.

ii) शासनव्यवस्थेची उद्दिष्टे : उद्देशपत्रिकेचा दुसरा भाग म्हणजे शासनव्यवस्थेची उद्दिष्टे होय. यात संविधानाची व संविधानानुसार निर्माण होणाऱ्या शासनव्यवस्थेची उद्दिष्टे कोणती? यासंबंधीचे विवेचन करण्यात आले आहे. भारताच्या सर्व नागरिकांना... न्याय, स्वातंत्र्य, समता....बंधुता याची शाश्वती देणे, हे शासनव्यवस्थेचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

iii) संविधानाचे उगमस्थान : उद्देशपत्रिकेचा तिसरा भाग म्हणजे संविधानाचे उगमस्थान होय. यात भारतीय जनतेच्या सार्वभौमत्वाचे विवेचन करण्यात आले आहे. आम्ही भारतीय लोक... हे सुरुवातीचे शब्द व आमच्या या घटना समितीत... ही घटना आमच्यासाठी तयार, मान्य व स्वीकृत करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत, हे शेवटचे वाक्य मिळून उद्देशपत्रिकेचा तिसरा भाग बनला आहे.

उद्देशपत्रिकेनुसार भारतीय राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप : (Nature of Indian State System)

उद्देशपत्रिकेत भारताचे सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक असे गणराज्य निर्माण करण्याचे ठरवीत आहेत, असा स्पष्ट उल्लेख आढळतो, यातील प्रत्येक शब्द अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भारतीय राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करणारी ही सर्व वैशिष्ट्ये अर्थपूर्ण आहेत.

१. सार्वभौम राज्य : भारत सार्वभौम आहे, याचा अर्थ तो पूर्वीप्रमाणे ब्रिटिश साम्राज्याचा एक भाग राहिला नाही. इंग्लंड, अमेरिका ही जशी सार्वभौम राष्ट्रे आहेत. त्याचप्रमाणे भारतसुद्धा कोणत्याही परकीय राष्ट्रांच्या नियंत्रणापासून मुक्त आहे. देशाच्या अंतर्गत बाबतीत धोरण ठरविण्याचा, निर्णय घेण्याचा व त्याची अंमलबजावणी करण्याचा अंतिम व सर्वोच्च स्वरूपाचा अधिकार भारताला आहे. तसेच, जगातील अन्य राष्ट्रांशी कसे संबंध ठेवावयाचे? यासंबंधीचे परराष्ट्रीय धोरण ठरविण्याचा पूर्ण हक्क आहे. १५ ऑगस्ट १९४७ पासून २६ जानेवारी १९५० पर्यंतच्या काळात भारत हे स्वतंत्र राज्य होते, परंतु भारताचा राजकीय दर्जा वसाहतीचे राज्य असा होता. मात्र संविधान अंमलात आल्यापासून भारत हे सार्वभौम गणराज्य बनले, म्हणून दरवर्षी २६ जानेवारी हा दिवस गणराज्य दिन म्हणून साजरा केला जातो.

२. समाजवादी राज्यव्यवस्था : जनतेच्या हिताच्या दृष्टीने उत्पादनाची साधने व देवघेवीचे व्यवहार यावर समाजाची मालकी व नियंत्रण ठेवण्यास वचनबद्ध असलेली राज्यव्यवस्था, असे समाजवादी राज्यव्यवस्थेचे वर्णन करता येईल. उदा. आर्थिक देवघेवीच्या व्यवहारांवर रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण आहे. रेल्वे, वीज, पोलाद निर्मिती यासारख्या मूलभूत उद्योगधंद्यावर राज्याचे नियंत्रण आहे. थोडक्यात, समाजहिताला प्राधान्य देण्यास वचनबद्ध असलेली राज्यव्यवस्था, अशा समाजवादी राज्यव्यवस्थेचा अर्थ होतो. भारतीय समाजाचे हित साध्य करण्याच्या उद्देशाने, काही खाजगी उद्योगधंद्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले आहे. तसेच कुळकायदा, सीलिंगचा कायदा यासारख्या काही कायद्यांची निर्मिती करून व्यक्तीहितापेक्षा समाजहिताला प्राधान्य देण्यात आले आहे. मूळ संविधानात समाजवादी राज्यव्यवस्था, असा उल्लेख नव्हता. मूळ उद्देशपत्रिकेत सार्वभौम प्रजासत्ताक गणराज्य असेच राज्यव्यवस्थेचे वर्णन होते. ४२ व्या घटना दुरुस्तीचे समाजवादी व धर्मनिरपेक्ष ही राज्यव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये उद्देशपत्रिकेत समाविष्ट करण्यात आली आहेत.

३. धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्था : धर्मनिरपेक्ष राज्य या शब्दाचा अर्थ राज्यव्यवस्था अथवा शासनव्यवस्था कोणत्याही एका विशिष्ट धर्माला बांधलेली असणार नाही असा होतो. प्राचीन काळात अशोक राजाने

भारतात व भारताबाहेर बौद्ध धर्माचा प्रसार केला. याचा अर्थ अशोकाचे राज्य एका विशिष्ट धर्माशी बांधिलकी स्वीकारणारे होते, असा होतो. काही मोगल शासकांच्या काळात तत्कालीन राज्यव्यवस्थेने मुस्लिम धर्माशी बांधिलकी स्वीकारली होती. परंतु संविधान अंमलात आल्यापासून भारताचा कोणताही एक असा विशिष्ट धर्म नाही. भारतीय राज्याने कोणत्याही एका धर्माशी बांधिलकी स्वीकारलेली नाही. एक धर्म— एक राज्य, अथवा धर्माधिष्ठित राज्य या तत्वाचा भारतीय राज्यव्यवस्थेत अस्वीकार करण्यात आला आहे.

भारतात विविध धर्म व पंथाचे लोक आहेत. प्रत्येकाला आपआपल्या धर्मानुसार किंवा पंथानुसार धार्मिक जीवन जगण्याचे स्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे ही जाणीव घटनाकारांना होती. म्हणून घटनाकारांनी धर्म ही व्यक्तीच्या जीवनाशी संबंधित बाब ठरविली. धार्मिक पूजा, श्रद्धा, आचरण इत्यादीसंबंधी प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या मनाप्रमाणे वागणूक करण्यास मुभा दिली. धार्मिक आधारावर व्यक्तीव्यक्तीमध्ये आणि तसेच कोणत्याही सामाजिक व शासकीय कार्यांमध्ये भेदभाव केला जाणार नाही. यामुळे सर्व धर्मांच्या व पंथांच्या अनुयायांना समान संधी, वागणूक व दर्जा मिळेल, असा धर्मनिरपेक्ष राज्यव्यवस्थेचा अर्थ आहे.

४. प्रजासत्ताक राज्यव्यवस्था : ज्या शासनव्यवस्थेत सर्व नागरिक प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरित्या शासन चालविण्यात सक्रिय भाग घेतात, अशा शासनव्यवस्थेला प्रजासत्ताक राज्य असे म्हणतात. भारतात जनता आपले प्रतिनिधी निवडते. भारताचा राज्यकारभार चालविणारे केंद्रीय मंत्रिमंडळ, राष्ट्रपती व कायदे करणाऱ्या संसदेतील प्रतिनिधी प्रजेमार्फत निवडले जातात. संविधानात दुरुस्ती करण्याचा अधिकारही जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींना आहे. अशाप्रकारे प्रतिनिधींच्याद्वारे भारतीय प्रजा आपली सत्ता गाजवीत असते. म्हणून भारतात प्रजासत्ताक राज्यव्यवस्था आहे, असे म्हणता येते.

५. गणराज्यव्यवस्था : लोकनियुक्त राष्ट्रप्रमुख असा गणराज्य या शब्दाचा अर्थ आहे. राष्ट्रपती हे भारताचे राष्ट्रप्रमुख आहेत. राष्ट्रपती जनतेच्या प्रतिनिधीकडून निवडला जातो. म्हणजे राष्ट्रपती लोकनियुक्त आहेत. इंग्लंडमध्ये संसदीय लोकशाहीपद्धतीची राज्यव्यवस्था आहे. परंतु इंग्लंडचा राष्ट्रप्रमुख लोकनियुक्त नाही. इंग्लंडचा राज्यप्रमुख अनुवंशिकतेच्या तत्वानुसार आपल्या पदावर येतो. ज्या राज्यातील रहिवासी एकाच वेळी स्वतंत्र नागरिक व प्रजा अशा दोन्ही भूमिका पार पाडीत असतात आणि ज्या राज्यातील सत्ता मालकीहक्क या नात्याने कुणाही एका व्यक्तीच्या हाती न राहता जनहितार्थ वापरली जाते अशा राज्याला गणराज्य म्हणतात, अशी गणराज्याची व्याख्या ब्लंटश्लीने केली आहे. भारताने गणराज्य पद्धतीचाच स्वीकार केला आहे.

उद्देशपत्रिकेनुसार शासनव्यवस्थेची व संविधानाची उद्दिष्टे : (Objectives of Constitution & Govt.)

उद्देशपत्रिकेच्या दुसऱ्या भागात संविधानाची व संविधानानुसार कार्य करणाऱ्या शासनव्यवस्थेची उद्दिष्टे काय राहतील? याचे स्पष्टीकरण केले आहे.

१. न्याय : व्यक्तीच्या वागणुकीचा समाजाच्या हिताशी समन्वय साधणे, असा न्याय संकल्पनेचा अर्थ आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या वर्तणुकीमुळे समाजाचे अहित होत असेल, तर त्या व्यक्तीचे वर्तनव्यवहार न्यायसंगत नाहीत असे म्हणावे लागते. न्याय प्रस्तापित करणे ही राज्याची जबाबदारी आहे. उद्देशपत्रिकेत सामाजिक, आर्थिक व राजकीय, असे न्यायाचे तीन प्रकार नमूद केलेले आहेत.

समताधिष्ठित समाजव्यवस्था निर्माण करणे, म्हणजे सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे होय. शोषणमुक्त अर्थव्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे आर्थिक न्याय प्रस्थापित करणे होय. सर्व नागरिकांना राजकीय सहभागाची मुक्त व न्याय संधी देणारी राज्यव्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे राजकीय न्याय प्रस्थापित करणे होय. भारताच्या सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय मिळवून देणे, हे शासनव्यवस्थेचे व संविधानाचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे.

२. स्वातंत्र्य : व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्यासाठी पुरेशा सोयी, सवलती व संधी उपलब्ध असणे व त्यांची निवड करण्याची व्यक्तीला मुभा असणे, असा स्वातंत्र्याचा अर्थ आहे. भारताच्या सर्व नागरिकांना विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, उपासना व श्रद्धा याबाबतीत स्वातंत्र्य प्राप्त व्हावे, हे शासनव्यवस्थेचे उद्दिष्ट राहिले, असे उद्देशपत्रिकेत नमूद करण्यात आले आहे. वर उल्लेखित बाबतीत राज्यसत्ता व्यक्तिस्वातंत्र्यात हस्तक्षेप करणार नाही, असा याचा अर्थ आहे. उद्देशपत्रिकेत नमूद केलेले स्वातंत्र्य मूलभूत अधिकारांच्या रूपाने साकार झाले आहे. नागरिकांना स्वातंत्र्य उपभोगता यावे, तसेच आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करून घेता यावा, या दृष्टीने पोषक अशा सोयी, सवलती व संधी यांची निर्मिती राज्यसत्तेने करावी. या सकारात्मक अर्थानेही व्यक्तिस्वातंत्र्य देण्याचा प्रयत्न संविधानात करण्यात आला आहे.

३. समता : स्वातंत्र्य आणि समता ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे म्हटले जाते. धर्म, वंश, जात, लिंग यासारख्या आधारांवर असणारा मानवनिर्मित भेदभाव नष्ट करणे, जसा समतेचा अर्थ आहे. तसेच, सर्व व्यक्तींना व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करून घेण्यासाठी पुरेशी किंवा पर्याप्त संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे समता प्रस्थापित करणे होय. एक व्यक्ती म्हणून प्रत्येकाचा दर्जा समान राहिले. व्यक्तिमत्व विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देताना सर्वांना समान वागणूक दिली जाईल, असे आश्वासन उद्देशपत्रिकेत नमूद करण्यात आले आहे. कायद्यासमोर सर्व व्यक्ती समान आहेत. तसेच सर्व व्यक्तींना कायद्याद्वारे समान संरक्षण मिळेल अशी समता प्रस्थापित करणे हे शासनव्यवस्थेचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे.

४. बंधुता : स्पृश्य व अस्पृश्य यासारखे सामाजिक भेदाभेद, प्रांतवाद, जातीवाद, सांप्रदायिक किंवा धार्मिक संघर्ष यासारख्या कारणांमुळे आपला देश पोखरला जात आहे. म्हणून देशाचे ऐक्य व एकात्मता कायम ठेवण्यासाठी, लोकांमध्ये बंधुत्वाची भावना निर्माण करणे आवश्यक आहे, याची घटनाकारांना जाणीव होती. राष्ट्राचे ऐक्य व एकात्मता कायम राहून व्यक्तीची प्रतिष्ठाही जतन केली जाईल. अशाप्रकारची बंधुत्वाची भावना भारतीयांमध्ये निर्माण करणे, हे संविधान तयार करताना घटनाकाराचे उद्दिष्ट होते. न्याय, स्वातंत्र्य व समता यांच्या पायावर उभारलेल्या या नवीन राष्ट्राच्या सर्व नागरिकांना आपण एक आहोत, असे वाटणे हा बंधुत्वाचा अर्थ आहे.

iii. उद्देशपत्रिकेनुसार संविधानाचे उगमस्थान :

उद्देशपत्रिकेच्या तिसऱ्या भागात भारतीय संविधानाचे उगमस्थान कोणते, हे स्पष्ट केले आहे. आम्ही भारतीय लोक, हे उद्देशपत्रिकेतील प्रारंभीचे शब्द तसेच, आमच्या या संविधान सभेत हे संविधान तयार, मान्य आणि स्वीकृत करून स्वतःप्रत अर्पण करित आहोत, हे शेट्टेचे वाक्य यावरून संविधान भारतीय जनतेच्या प्रतिनिधीद्वारे निर्मित आहे, हे स्पष्ट होते.

भारतीय संविधान हे घटनासमितीने (संविधानसभेने) निर्माण केले आहे. या घटनासमितीतील सभासद सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराच्या तत्वानुसार सर्व नागरिकांनी मतदान करून निवडले नव्हते. (ब्रिटिश राजवटीत सर्व भारतीयांना मतदानाचा अधिकार नव्हता.) घटनासमितीतील सभासद अप्रत्यक्ष निवडणूक पध्दतीने निवडण्यात आले. याशिवाय संपूर्ण संविधान तयार झाल्यानंतर भारतीय जनतेला संविधानातील सर्व तरतुदी मान्य आहेत की नाही या प्रश्नावर जनतेचे सार्वमत घेण्यात आले नाही. अशा परिस्थितीत भारतीय संविधान जनतेने तयार केले आहे व मान्य केले आहे, असे म्हणणे योग्य ठरते काय? असा काही टिकाकारांचा आक्षेप आहे. हा आक्षेप योग्य नाही, हे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

(१) संविधानसभेच्या बैठकीत एका सभासदाने घटनेच्या मसुद्यावरील चर्चा तहकूब करावी. प्रौढ मताधिकाराच्या पध्दतीने सर्व प्रतिनिधी पुन्हा निवडले जावे, या निर्वाचित प्रतिनिधींना संविधान मान्य करण्याचा अधिकार राहिल हा आशय असणारा ठराव मांडला होता. परंतु हा ठराव बहुमताने फेटाळण्यात आला, कारण त्या परिस्थितीत प्रौढ मतदानपध्दतीने निवडणुका घेण्यात बराच वेळ निघून गेला असता. त्यामुळे संविधान तयार करण्याचे काम लांबणीवर पडले असते.

(२) प्रौढ मताधिकाराच्या पध्दतीने १९५२ साली पहिली सार्वत्रिक निवडणुक झाली. निवडणुकीनंतर आपल्या हाती सत्ता आल्यास आपण ही राज्यघटना रद्द करू. नवीन राज्यघटना तयार करू, असे आश्वासन निवडणूक जाहीरनाम्यात नमूद करून, काही राजकीय पक्षांनी निवडणुकी लढविल्या. परंतु अशा राजकीय पक्षांच्या उमेदवारांना सार्वत्रिक निवडणुकीत पूर्णपणे अपयश आले. म्हणजे त्या राजकीय पक्षांचा एकही उमेदवार निवडून आला नाही.

(३) एकीकडे संविधानाला विरोध करणाऱ्या राजकीय पक्षांच्या उमेदवारांना जनतेने पाठिंबा दिला नाही. दुसरीकडे घटनासमितीच्या ज्या सभासदांनी निवडणुकी लढविल्या, ते लोकसभेत अथवा विधानसभेत प्रचंड बहुमत प्राप्त करून निवडून आले. भारतीय मतदारांनी संविधान निर्मात्यांना निर्वाचित करून त्यांच्या कार्याचा गौरव केला असे म्हणता येईल.

या सर्व घटनांवरून घटनासमिती प्रातिनिधिक होती. संविधानाला जनतेचा पाठिंबा होता, हे स्पष्ट होते. नंतर संविधान रद्द करण्याचा प्रश्न कोणत्याच निवडणुकीत उपस्थित करण्यात आला नाही. कोणताही राजकीय पक्ष संविधान रद्द करण्याची मागणी करित नाही. म्हणून संविधानाचे उगमस्थान भारतीय जनता आहे. हे उद्देशपत्रिकेतील विधान अर्थपूर्ण व योग्य ठरते.

भारतीय संविधानातील मूलभूत कर्तव्ये :

२००२ मध्ये ८६ व्या घटनादुरुस्तीने ११ मूलभूत कर्तव्य देण्यात आली. भारताच्या राज्य घटनेमध्ये मूलभूत कर्तव्यांची यादी सोव्हीयत रशियाच्या राज्यघटनेवरून स्विकारण्यात आली आहे. अशाप्रकारची मूलभूत कर्तव्य आज जपानच्या राज्यघटने बरोबर भारताच्या राज्यघटनेत ते सुद्धा दिसून येतात. ते पुढीलप्रमाणे :-

मूलभूत कर्तव्ये :-

- १) संविधानाचे पालन करणे आणि संविधानात्मक आदर्श व संस्था राष्ट्रध्वज, राष्ट्रगीत यांचा आदर करणे.
- २) भारतीय स्वातंत्र्यलढण्यात स्फूर्ती देणाऱ्या आदर्शांची जोपासना करून त्यांचे अनुसरण करणे.
- ३) भारताचे सार्वभौमत्व एकता, एकात्मता उन्नत ठेवणे व त्यांचे संरक्षण करणे.
- ४) देशाचे संरक्षण करणे व आव्हान केल्यास राष्ट्रीय सेवा करणे.
- ५) धार्मिक, भाषिक, प्रादेशिक किंवा वर्गीय भेदाच्या पलीकडे जाऊन भारतातील सर्व जनतेमध्ये सामंजस्य व बंधूभाव वाढीस लावणे, स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणणाऱ्या प्रथांचा त्याग करणे.
- ६) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारसांचे जतन करणे.
- ७) वने, सरोवरे, नद्या, वन्यजीवसृष्टी अशा अनेक नैसर्गिक पर्यावरणाचे रक्षण करणे.
- ८) विज्ञाननिष्ठ दृष्टीकोन, मानवतावाद आणि शोधक बुद्धी यांचा विकास करणे.
- ९) सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे व हिंसाचाराचा त्याग करणे.
- १०) राष्ट्राला प्रगतीपथावर नेणे त्यासाठी व्यक्तीगत व सामुदायिक कार्यामध्ये उत्तमता संपादन करणे.
- ११) जन्मदाता किंवा पालक आपल्या पाल्यास वयाच्या ०६ व्या वर्षापासून १४ वर्षापर्यंत शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे (हे कर्तव्य ८६ व्या घटनादुरुस्तीने २००२ मध्ये समाविष्ट करण्यात आले.)

अशा प्रकारे मूलभूत हक्कांची अंमलबजावणी करीत असतांना समाजविघातक व हिंसक कृती करण्यापासून नागरिकांना अटकाव करतात. नागरिकांमध्ये शिस्त व जबाबदारीच्या वर्तणूकीस प्रोत्साहन व प्रेरणा देण्यासाठी मूलभूत कर्तव्य महत्वाचे आहेत. एखाद्या कायद्याची घटनात्मक वैधता तपासण्यासाठी न्यायालयास मूलभूत कर्तव्य यांचा आधार घेता येऊ शकतो. मूलभूत कर्तव्य नागरिकांचे वर्तन नसल्यास संसद त्यावर एखादा कायदा करून शिक्षेची तरतूद करू शकते.

जात : (Caste)

भारतीय समाजात जातींना हजारो वर्षांची प्राचीन परंपरा लाभली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात जातिप्रथांच्या प्रभावामुळे निर्माण झालेली बंधने झुगारून देण्यासाठी अनेक आंदोलने झाली. 'जात-पात' तोडण्याचेही आंदोलन झाले. व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनातील आणि प्रामुख्याने सामाजिक संबंधांमधील जातीचा (जातिप्रथांचा) प्रभाव नष्ट करण्याच्या हेतूने अनेक समाजसुधारकांनी प्रयत्न केले. काहींनी या समाजकार्यासाठी आपले उभे आयुष्य खर्ची घातले.

जातीला जन्मतत्वाचा आधार आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात जातीमुळे निर्माण झालेली सामाजिक विषमता व असमानता नष्ट करण्याचे प्रयत्न अधिक जोमाने करण्यात आले. यासाठी काही कायदे करण्यात आले. तसेच समान संधीचा मूलभूत अधिकारही सर्व नागरिकांना संविधानाने मिळवून दिला. समता, स्वातंत्र्य, बंधुता या मूल्यांवर आधारित समाजरचना व लोकशाही व्यवस्था निर्माण करण्याचे ध्येय निश्चित करण्यात आले. या ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी सर्व स्तरावर प्रयत्नही सुरू झाले. जातिप्रथांमध्ये बदल घडवून आणण्याची

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील प्रक्रिया स्वातंत्र्योत्तर काळात अधिक गतिमान झाली. हे सर्व मान्य केले तरी जाती अद्यापही नष्ट झाल्या नाहीत. म्हणून व्यक्तीच्या जन्मापासून जी चिकटते आणि मृत्यूनंतरही जी जात नाही तिला जात असे म्हटले जाते. नजिकच्या भविष्यात जाती नष्ट होतील अशी कोणतीही चिन्हे दिसत नाहीत. याची कारणमीमांसा हा एक स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय होय असे म्हणता येईल.

व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनाची रूपरेषा निश्चित करण्यामध्ये जातिप्रथांचा प्रभाव पूर्वीएवढा आज राहिला नाही. या अर्थाने जाती खिळखिळ्या झाल्या आहेत असे म्हणता येते. व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनाची रूपरेषा निश्चित करण्यामधील जातिप्रथांचा प्रभाव कमी होण्यास अनेक घटक कारणीभूत आहेत. उदा. संविधानाने नागरिकांना मिळवून दिलेले मूलभूत अधिकार, शिक्षणाचा विस्तार व प्रसार, विकास कार्यक्रम, समाजसुधारकांचे प्रयत्न इत्यादी आपआपल्या जातीच्या परंपरेनुसार निश्चित झालेला व्यवसाय करण्याचे बंधन आता व्यक्तीवर पूर्वीसारखे राहिले नाही. जाती-जातीच्या संबंधांमध्ये प्राप्त झाले आहे. व्यक्तीचे राजकीय वर्तन (मतदार वर्तन), नेतृत्व, व्यक्ती-व्यक्तीमधील राजकीय संबंध या सर्व गोष्टीमध्ये जात या घटकाचा प्रभाव वाढला आहे व अधिकाधिक प्रमाणात वाढत आहे. सोप्या शब्दात राजकीय क्षेत्र जातीयतेने प्रभावित झाले आहे. प्रामुख्याने राजकीय एकात्मता निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये जात (जातीयवाद) हे एक प्रमुख आव्हान ठरू लागले आहे. भारतीय राजकारणातील जात या आव्हानाचे मुद्देसूद विवेचन पुढीलप्रमाणे करता येईल.

i जातीचे स्थानिक बाले किल्ले :

भारतात जातींची निश्चित संख्या सांगणे अवघड आहे. कारण ६००० पेशाही अधिक जातीचे समूह देशाच्या विभिन्न भागात विखुरलेले आहेत. असे असले तरीही बहुतांश जाती एका घटकराज्यात नव्हे तर राज्यातील एकेका भागात एकवटलेल्या आहेत. त्यामुळे एका जातिसमूहाची त्या त्या भागातील एकूण संख्या अन्य जातींच्या संख्येपेक्षा अधिक असते. उदा. रायगड जिल्यात आग्री जातीच्या लोकांनी आणि जळगाव जिल्ह्यात लेवा पाटील जातीच्या लोकांची संख्या सर्वाधिक आहे. भंडारा व वर्धा जिल्ह्यात तेली जातींच्या लोकांचे संख्याधिक्य आहे. राजस्थानातील जोधपूर विभागात माळी मोठ्या संख्येने आहेत. कर्नाटकातील म्हैसूर विभागात वोक्कलिंगाचे प्रमाण सुमारे २९ टक्के आहे. देशाच्या कोणत्या भागात कोणत्या जाती एकवटलेल्या आहेत याचा तपशील अनेक समाजशास्त्रीय अभ्यासकांनी दिला आहे.

देशाच्या विभिन्न भागात एकेका किंवा त्यापेक्षा अधिक संख्येतील जातींचे बालेकिल्ले तयार झाले आहेत. एखाद्या गावात किंवा तालुक्यात ज्या जातीचे संख्याबळ सर्वात जास्त त्या जातिसमूहाची वाटचाल स्थानिक पातळीवर वर्चस्वशाली जात बनण्याच्या दिशेने होते. निवडणुकीच्या राजकारणात याचा अर्थ असा होतो की, ठरावीक भागातून ठराविक जातीचेच उमेदवार यशस्वी होतात. महाराष्ट्रात असे किमान ५० मतदारसंघ आहेत की जेथून १९७८ पासून नेहमी मराठा जातीचा उमेदवारच निवडून येतो. याच पध्दतीने रायगड जिल्ह्यातून आग्री तर जळगाव जिल्ह्यातून लेवापाटील उमेदवारच विजयी होतो. (संदर्भ : राज्यशास्त्र विभाग, पुणे विद्यापीठ यांनी गोळा केलेली माहिती) छोट्या छोट्या जातींना त्यांच्या संख्याबळामुळे स्थानिक निवडणूक प्रक्रियेत हस्तक्षेप करता येतो. कधी एखादा उमेदवार निवडून आणता येतो किंवा कधी बहुसंख्यांक जातीला अडचणीत आता येते.

ii राजकीय क्षेत्रातील नेतृत्वाची जडणघडण :

प्रत्येक राजकीय नेत्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण भिन्न पध्दतीने होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील नेत्यांमध्ये वैचारिक निष्ठा किंवा बांधिलकीचा प्रभाव अधिक होतो. स्वातंत्र्योत्तर काळातही प्रारंभीची काही वर्षे राजकीय नेते लोकशाही, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, आर्थिक नियोजन यासारख्या आधुनिक विचार व मूल्यांनी भारावलेले होते. लोकशाही व्यवस्थेत नेतृत्व बदल होणे स्वाभाविक असते. पक्षनिष्ठा, आधुनिक मूल्यांबाबतची निष्ठा यापेक्षा व्यक्तिनिष्ठा (एकाच पक्षनेत्याशी निष्ठा) व जातिनिष्ठा यांना १९७० नंतरच्या काळात हळूहळू महत्व प्राप्त होऊ लागले. उदा. कोणतेही सत्तास्थान प्राप्त झाले की त्या नेत्याचा सत्कार समारंभ घडवून आणण्यामध्ये ज्ञातिबांधव (जातीचे सदस्य) व ज्ञाती संघटना यांचा पुढाकार असल्याचे दृश्य आज देखील अनेक भागात पहावयास मिळते. म्हणून स्वातंत्र्योत्तर काळात निर्माण झालेल्या राजकीय नेतृत्वाच्या जडणघडणीमध्ये जात या घटकाचा महत्वपूर्ण वाटा आहे, असे म्हणता येते.

iii राजकीय लाभांच्या प्राप्तीसाठी जाती-जातीचे संघटन :

सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया गुंतागुंतीची असते. परिवर्तन घडवून आणण्यात कोणता घटक अधिक प्रभावी आहे सांगणे शास्त्रीय दृष्टीने अवघड आहे. विकासाच्या प्रक्रियेतून घडून येणाऱ्या परिवर्तनाबाबतही असेच म्हणता येईल. स्वातंत्र्योत्तर काळात विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी देशाच्या सर्व भागात सारख्या कार्यक्षमतेने झाली नाही. काही प्रभावशाली नेत्यांनी आपआपल्या मतदारसंघात, जिल्ह्यात किंवा विभागात आणि आपल्या अवतीभोवतीच्या लोकांच्या लाभासाठी विकास कार्यक्रम अधिक कुशलतेने राबविले. विकास कार्यक्रमातून निर्माण झालेल्या राजकीय लाभांचे वाटप करण्याचा जात हा एक प्रमुख आधारभूत घटक झाला. उदा. शाळा, महाविद्यालयाचे, सहकारी संस्था इत्यादीच्या निर्मितीमध्ये स्वजातीच्या बांधवांना अग्रक्रम मिळू लागला. विकास योजनांच्या लाभार्थीमध्ये ज्ञातिबांधवांचा शिरकाव करून देण्यासाठी नेते झटू लागले. या सर्व गोष्टी करण्यात यशस्वी ठरलेल्या व्यक्तींची नेतृत्वावरील पकड घट्ट झाली. दुसरीकडे राजकीय लाभ व सत्तास्थाने प्राप्त करण्यासाठी जाती-जातीचे समूह अधिक प्रमाणात संघटित होऊ लागले. कारण विकासाचे लाभ पदरात पाडून घेण्यामध्ये नेत्याची भूमिका महत्वपूर्ण असते अशी भावना जनसामान्यांमध्ये निर्माण झाली. नेतृत्वाच्या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी नेत्यांनी या भावनेला अधिक खतपाणी घातले.

iv राजकीय पक्षांच्या जनधाराचे प्रमुख स्रोत जात :

मोठ्या प्रदेशात पसरलेल्या काही जातीसमूहांचा प्रादेशिक स्तरावर (पातळीवर) वर्चस्वशाली जात म्हणून उदयास येण्याची प्रक्रिया १९५० मध्ये प्रारंभ झाली. उदा महाराष्ट्रभर पसरलेल्या मराठा-कुणबी समाजाचे मराठा-कुणबी जातिगटात रूपांतर झाले. गुजरातमध्ये कोळी, बरिया, राजपूत यांनी एकत्र येऊन 'क्षत्रिय' म्हणून आपली ओळख सांगण्यास सुरुवात केली. गुजरातच्या वेगवेगळ्या भागातील कुणबी स्वतःला पाटीदार (पटेल) म्हणून संबोधू लागले. कर्नाटकमध्ये मोरासुई, हाळू, नोनाबाद इत्यादी जातींच्या एकत्रिकरणातून वोक्कलिंग जातिसमूह अस्तित्वात आला. मराठा, कुणबी, क्षत्रिय, पाटीदार (पटेल), वोक्कलिंग हे जातिसमूह राजकीय पक्षांच्या सत्ताप्राप्तीचे व जनाधाराचे स्रोत झाले. जातलक्षी राजकारण भारताच्या वेगवेगळ्या भागात अधिक जोमाने गतिमान झाले.

v जातीच्या आघाड्या आणि सत्ता वाटप :

१९८९ नंतर प्रबळ पक्ष म्हणून असणारे काँग्रेसचे मध्यवर्ती स्थान संपले. मंडल आयोगाची नियुक्ती आणि मंडल आयोग शिफारशीच्या अंमलबजावणीसाठीचा आग्रह धरण्यासाठी झालेले प्रयत्न या घडामोडीतून ओबीसी राजकारणाला बळ मिळाले.

उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र या राज्यात भाजपने आपला सामाजिक चेहरामोहरा बदलला. नेतृत्वाच्या दुसऱ्या फळीत राज्यराज्यात ओबीसी नेत्यांना पुढे आणले, राजस्थान, गुजरात, मध्यप्रदेश या राज्यांमध्ये काँग्रेस पक्षानेही ओबीसी समूहांना आकर्षित करण्याचा प्रयत्न केला. बिजू जनता दलाचे मुख्य पाठिराखे ओबीसी समूहच आहेत. जनता दलाने आपणच मागास जातींचे खरे प्रतिनिधी असल्याचा दावा केला होता. पक्षांतर्गत संघर्षामुळे मुलायमसिंग यादव व नंतर लालूप्रसाद यादव पक्षातून बाहेर पडले. त्यांनी आपआपले स्वतंत्र पक्ष स्थापन केले. त्यांनीही ओ.बी.सी. राजकारणाचा मार्ग अवलंबून आपली सत्ता बळकट केली, अशाप्रकारे १९९० च्या दशकापासून राजकारणात मागास जातीसमूहांचे वर्चस्व वाढले आहे. उच्च व मध्यम स्थान असणाऱ्या जातीसमूहांचे राजकीय वर्चस्व झपाट्याने कमी होऊ लागले आहे.

vi ओबीसीचे राजकारण व बहुजनवाद विचारप्रणाली :

मुलायमसिंग यादव व लालूप्रसाद यादव यांनी ओबीसीचे पक्ष उभे केले. भाजपने उत्तरप्रदेशात उच्चजाती व कनिष्ठ ओबीसी जातीचे मोट बांधली. बसपाने उत्तरप्रदेशात दलित—ब्राम्हण जातीसमूहांची मोट बांधून स्वबळावर सत्ता हस्तगत केली. बिहारमध्ये यादवांसमोर कुर्मी जातिगटाने आव्हान उभे केले. थोडक्यात एका बाजूला ओबीसीचे पक्ष निर्माण होण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. यातून राजकारण मंडलवादी बनले. १९९० ते २००० या दशकात अनेक राज्यांमधील विधानसभांची आणि काही प्रमाणात लोकसभेची सामाजिक जडणघडण बदलली. पक्षांचे पदाधिकारी आणि राजकीय सत्तापदांवरील व्यक्ती यात ओबीसी नेत्यांचे प्रमाण वाढले.

थोडक्यात १९९० नंतरच्या काळात निवडणुकांपासून सरकारी धोरणांपर्यंत सर्वत्र जातीचा मुद्दा महत्वाचा असल्याचे मान्य झाले. लालूप्रसाद, मुलायमसिंग व कांशीराम यांच्या राजकीय भूमिकांमधून बहुजनवाद या विचारप्रणालीची मांडणी व चर्चा होऊ लागली. मागासलेपणाची व्याख्या, त्यावरचे उपाय म्हणून सामाजिक न्याय यासंबंधीच्या चर्चे जाती किंबहुना 'मागासवर्गीय जाती' ही संकल्पना मध्यवर्ती बनली.

संदर्भ सूची :-

१. रा.ज.लोटे—भारतीय शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर — ४४००३२.
२. रा.ज.लोटे — राज्यशास्त्रीय सिध्दांत, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर — ४४००३२.
३. रा.ज.लोटे— भारतीय शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर — ४४००३२.
४. डॉ. अलका देशमुख — भारतीय लोकशाही प्रक्रिया, श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर — ४४००१०.

५. डॉ. विनोद गायकवाड – भारतीय लोकशाहीतील स्थित्यंतरे, श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर – ४४००१०.
६. <https://www.fundamental.in>
७. <https://www.mpsctoday.com>
८. <https://www.mpscworld.com>
९. <https://mr.m.wikipedia.org>

Research Hub International Journal

